

УДК 911.3

АНТОНЮК О.О

КУРГАННИЙ ТИП МІСЦЕВОСТЕЙ

Постановка проблеми. Виділення цього типу місцевостей, як зазначає Г. Денисик [3], може показатися спірним, бо таксономічний ранг курганів не завжди відповідає навіть урочищу. Разом з тим, польові дослідження дають змогу констатувати, що ландшафтні комплекси утворені курганами настільки своєрідні й різноманітні, що виділення й детальне пізнання курганного типу місцевостей – реальна необхідність.

Аналіз попередніх досліджень. Кургани вивчають в структурі белігеративних й, частково, тафальних ландшафтів. Більше двох сторіч їх активно вивчають археологи, історики та краєзнавці. Яскравим прикладом у цьому відношенні є вчення белігеративних ландшафтів Поділля. Започаткував такі дослідження ще у 80-90-х роках ХІХ ст. В. Антонович, а фундатор краєзнавства Ю. Сіцинський видав навіть "Археологічну карту Поділля", де чи не вперше були показані різноманітні белігеративні комплекси. Пізніше, на початку ХХ ст., ці дослідження продовжили М. Руданський, В. Геринович, у 1940 р. С. Бібіков та Е. Кричевський, пізніше 1945-1953 рр. тут працювала Середньодністровська археологічна експедиція. Про белігеративні ландшафти Поділля є численні відомості у фундаментальних працях Т. Пассек, П. Борисковського, І. Шовкопляс, І. Винокура, Б. Тимощука, М. Кучери і багатьох інших археологів та істориків [1].

На кургани, вали та інші стародавні пам'ятники, мабуть, першим серед географів звернув увагу В. Докучаєв. Так, кургани цікавили його, в першу чергу, в ґрунтознавчому аспекті: "... почти все курганы наших степей ...насыпаны из того же чернозема" [3 ст. 97]. Разом з тим, В. Докучаєв прекрасно розумів і їх комплексне значення, зокрема як своєрідної ознаки степу: "И действительно, стоит только попасть в черноземную, так сказать, *курганную* (виділено О.А.) степь Полтавского уезда ..." [3].

Як своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження, кургани, вали та городища, вперше виділив Ф. Мільков [5].

В Україні ландшафтознавчі дослідження курганів, валів, стародавніх городищ розпочали з середини 70-х років ХХ ст. Започаткували їх Л. Воропай, В. Коржик (Прут-Дністровське межиріччя, Поділля), Г. Денисик (Поділля, Правобережна Україна) та інші.

Внаслідок проведених досліджень у 90-х роках ХХ ст. була частково розроблена класифікація белігеративних ландшафтів, порушено питання їх раціонального використання та охорони. Проте це були лише фрагментарні дослідження, які не дають можливості всебічно пізнати белігеративні ландшафти, особливо на регіональному рівні й, відповідно, розробити заходи з їх оптимізації.

Метою цього дослідження є детальне вивчення структури курганного типу місцевостей, можливостей його раціонального використання і охорони.

Результати дослідження. Курганний тип місцевостей вперше виділив Г.І. Денисик [3]. Характерні ознаки й ландшафтну структуру цього типу місцевостей, формують переважно три типи урочищ.

Урочища одиноких курганів. Це найпростіші за будовою й структурою белігеративні ландшафтні комплекси, але їх кількісно найбільше і вони найдавніші. Кургани можна зустріти скрізь: в околицях міст і сіл та в самих поселеннях, на полях і в лісах. Різниця лише в кількості та особливостях ландшафтної структури. У межах Поділля їх близько 2,5 тисяч. В окремих його районах вони невід’ємна, інколи навіть характерна ознака сучасних ландшафтів.

Найбільші з них мають власні назви: “Сорока”, “Висока Могила” (Вінницька область), а також дали назви численним урочищам (“за курганом”, “могильник”, “курганів горб”), хуторам і селам, інколи містечкам і адміністративним районам [3].

Вік курганів – від кількох тисячоріч (бронзовий вік) до кількох сотень років. Виокремлюються і сучасні кургани насипані на честь знаменитих історичних подій або відомих людей. Найбільші за розмірами та широко розповсюджені на Поділлі кургани скіфського (VIII-V ст. до н.е) та ранньослов’янських (II ст. до н.е. - VI ст. н.е.) часів. Урочища поодиноких курганів - найпростіші за структурою белігеративні комплекси. Частіше це могили, але є і сторожові кургани. Два з них розташовані біля смт. Макарів, здалеку помітні сторожові кургани на високому плато біля с. Бишів і на межириччі Унави та Ірпеня (с. Дорожнє); поблизу с. Корадівка Київської області вони відомі як кургани “Двох братів” та “Змієва Могила”. Окремі кургани-могили відносяться до тафальних ландшафтів.

Здебільшого, поодинокі кургани складені сумішшю різних типів ґрунтів з лесом, лесоподібними суглинками, глинами, іноді включають вапняк, пісковики, граніт. Відомі випадки, коли вони представляють складні інженерні споруди. Земляна піраміда над центральним похованням кургану Чортотлик у Дніпропетровській області була складена з плиток дерну і додатково укріплена ще трьома концентричними кільцями з лесу. Крім цього, її оточувала кам’яна піраміда, основу якої складала підпірна стіна висотою до 2,5 м з блоків граніту і вапняку. За розрахунками геологів, на цю споруду витрачено близько 8 тис. тон каменю.

За висотою кургани Поділля можна розділити на три групи: низькі (0,5-3 м), середні (3-8 м) і високі (більше 8-10 м). Всі високі і частина середніх курганів (могили) мають власні назви: Гострий, Лисий, Товстий, Високий, Сторожовий, Миронова, Сорока тощо. Великі кургани характерні в степах. В подільському лісостепу зустрічаються рідко. Скіфський курган в околицях с. Сорока Вінницької області (курган “Сорока”) мав початкову висоту 30-35 м., зараз – 12 м; по периметру 60-80 м.

Тепер більша частина одиноких курганів розорана. З кожним роком вони стають менш помітними. На полях висота курганів не перевищує 2 м, схили покаті, іноді вони виокремлюються лише у вигляді жовтих плям в ґрунтовому покриві. Нерозорані кургани добре помітні на полях. Від ріллі вони відділені уступом, схили круті, задерновані. Тут характерне своєрідне поєднання ковилово-типчаккових асоціацій і бур’янів, які характерні для прилеглих полів. У Вінницькій та Хмельницькій областях частину курганів засаджено сосною, ялиною, березою. Нерозорані кургани повсюдно взяті під охорону як археологічні пам’ятники. (рис. 1).

Урочища курганних груп об’єднують від 3-х до 12-18 різновікових, неоднакових за будовою, формою, розмірами і рослинним покривом курганів. Площі - 1,5-3,0 га. В кожній групі виділяється 1-2 великих кургани. Кургани зливаються або віддалені один від одного на відстані від 6 до 25-30 м. На полях малі кургани і простір між великими розорюються. Такі курганні групи добре

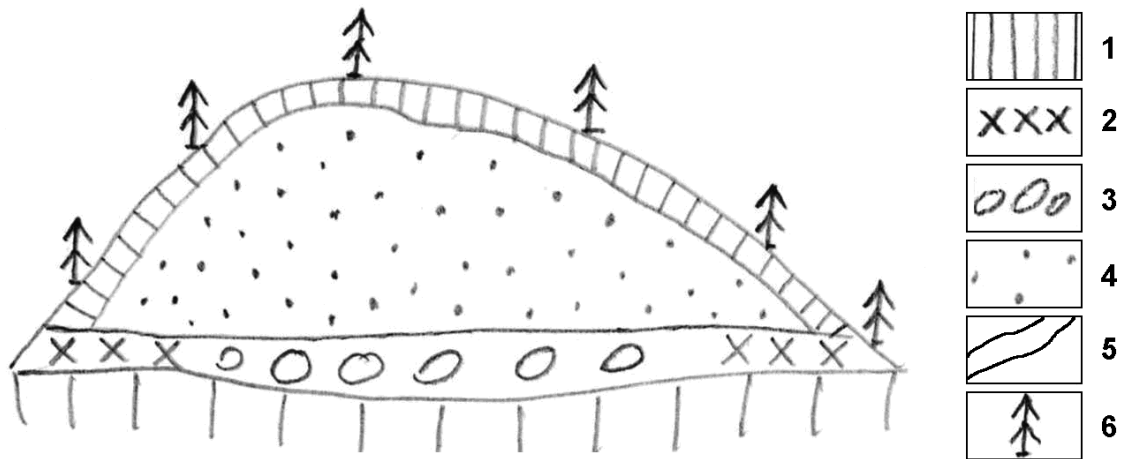

Рис.1. Розріз нерозкопаного кургану. 1-лесоподібний суглинок; 2-поховані сірі лісові ґрунти; 3-археологічні залишки; 4-світло-сірий кварцовий пісок; 5-дернина; 6-ялина звичайна.

помітні в околицях с. Сальник (8 курганів) Вінницької області. У групах кургани збереглися краще. Рослинний і тваринний світ тут багатий рідкісними видами. В степу - це єдині ділянки природної рослинності в умовах суцільної розораності. Групи могильників утворюють переважно складні урочища. Могильники розоряються чи знищуються лише у виключних випадках. Вони рідко використовуються в господарських цілях, повсюдно заростають чагарниковою рослинністю.

Курганні поля – оригінальні, але рідко розповсюджені урочища. Частіше це сільськогосподарські поля, структура і особливості освоєння яких залежать від кількості курганів. Місцеве населення називає їх "поле на курганах". Біля с. Паріївка Вінницької області на полі площею 8 га розорано 28 курганів. Подібні урочища є в Хмельницькій і Тернопільській, а також описані в інших областях України [3].

Курганні поля помітно відрізняються від звичайних сільськогосподарських угідь, їх поверхня горбиста, ґрунтовий покрив неоднорідний. На фоні деградованих чорноземів курганного поля поблизу с. Паріївка добре помітні світлі ділянки з 30-40% вмістом лесоподібних суглинків на місцях розораних курганів.

Обробіток курганних полів дещо утруднений. Урожайність зернових культур на таких полях нижча на 5-7, а кормових — на 12-18 ц/га. Курганні поля необхідно переводити в особливу категорію заповідних угідь з відповідними охоронними заходами.

Висновок. Кургани - цінні пам'ятники, які мають комплексне значення для науки. Вони концентрують в собі історію певних періодів суспільства і відображають особливості формування сучасних природних умов конкретних регіонів. Їх археологічна, історична і культурна цінність вже давно не викликає сумнівів. Не менший інтерес, зокрема палеогеографічний, представляють кургани для географів. Порівняння похованих під ними ґрунтів з сучасними, вивчення використаних під час спорудження курганів матеріалів дає цікаві дані для палеогеографічних висновків. В умовах суцільної розораності

плакорів лісостепу кургани нерідко є єдиними носіями доагрокультурної рослинності, а їх травостій приймається до уваги при геоботанічному районуванні. Вони - останні притулки природної степової рослинності і, хоча сильно змінених, але степових асоціацій. Їх детальні дослідження в майбутньому дадуть цікавий матеріал для подальшого розвитку географії і ландшафтознавства.

1. Антонюк О.О. Дослідження белігеративних ландшафтів Поділля // Історія української географії та картографії. – Тернопіль, 2007. – С. 111-112. 2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 470 с. 3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 4. Докучаєв В.В. Наши степи прежде и теперь. – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с. 5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.

The article is devoted to a structure of the tumulus type landscapes. Types of the landscapes, single barrows, groups of barrows and barrow fields are defined in the article. Also, the article shows how to use them in a rational way.